

Aristoteles'ten İslam Mantığına Önermelerin Yapısı Üzerine Bir Karşılaştırma

Enver Şahin | [0000-0001-6905-8671](tel:0000-0001-6905-8671) | enver.sahin@erdogan.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi | Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi | İlahiyat Fakültesi | Mantık Anabilim Dalı | Rize | Türkiye

<https://ror.org/0468j1635>

Atıf: Şahin, Enver. "Aristoteles'ten İslam Mantığına Önermelerin Yapısı Üzerine Bir Karşılaştırma", *Artuklu Akademi* 11/1 (Haziran 2024), 67-81. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1465190>

Öz: Bu makalede, dilde/lafızda var olan yüklemli ve şartlı önerme ayrımının düşünce ve varlıkta da mevcut olup olmadığının üzerinde durulacak, buna ilaveten İslam mantık tarihi içerisinde ele alınan şartlı önermelerin mahiyetine dair bir bakış açısı sunulmaya çalışılacaktır. Aristoteles (Ö. 322) tarafından sözün neliği üzerine yazılan Peri Hermenias adlı kitapta sadece yüklemli (kategorik) önermelerin mahiyetinden bahsedilmektedir. Buna mukabil İbn Sînâ, (ö.1037) şartlı önermelerin hükümlerine değinerek onların yüklemli önermelerden farklı olan taraflarına işaret etmektedir. Aristoteles takipçisi İbn Rüşd (ö. 1198) ise şartlı önermelerin Aristoteles'in önermenin tek türü olarak kabul ettiği kategorik önermelerden farklı olmadığını iddia etmiş, bazı şartlı önermelerin yüklemli önermelere indirgenebilir olduğunu savunmuştur. Bu makalede, 11. yüzyıldan başlayıp 14. yüzyıla kadar devam eden tartışmalarda ileri sürülen deliller ele alınacak, tercihi gerektiren delillerin kuvvet dereceleri (kuwwa al-taşir) üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Önerme, Yüklemli Önerme, Yüklem, Şartlı Önerme, Hüküm, İlişki/Bağıntı.

Makale Bilgileri

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Geliş Tarihi	04.04.2024
Kabul Tarihi	31.05.2024
Yayın Tarihi	30.06.2024
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı- iThenticate
Etik Bildirim	artukluakademi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır
Dizinleme Bilgileri	Dergi TrDizin, DOAJ, EBSCO ve ATLA'da taranmaktadır.

A Comparison of the Structure of Propositions From Aristotle to Islamic Logic

Enver Şahin | [0000-0001-6905-8671](https://orcid.org/0000-0001-6905-8671) | enver.sahin@erdogan.edu.tr

Asst. Prof. | Recep Tayyip Erdogan University | Faculty of Divinity | Departments of Logic | Rize | Türkiye

<https://ror.org/0468j1635>

Citation: Şahin, Enver. "A Comparison of the Structure of Propositions From Aristotle to Islamic Logic.", *Artuklu Akademi* 11/1 (Jun 2024), 67-81. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1465190>

Abstract: This article focuses on whether the distinction between categorical and hypothetical propositions that exists in language also exists in thought and being. In the book *Peri Hermenias*, written by Aristotle (BC 322) on the nature of words, only the nature of categorical propositions is mentioned. In the eleventh century, Avicenna (d. 1037) touched upon the properties of hypothetical propositions, which Aristotle had not included in his works, and pointed out/admonished their differences from categorical propositions. On the other hand, Averroes (d.1198), a devoted follower of Aristotle, claimed that hypothetical propositions were no different from categorical propositions, which Aristotle mentioned as the only type of propositions, and argued that some hypothetical propositions can be reduced to categorical propositions. In this article, the arguments put forward in the debates starting from the 11th century and continuing until the 14th century will be discussed, and the strength of the arguments requiring preference (şuwwa al-taşir) will be emphasised.

Keywords: Proposition, Categorical Proposition, Predicate, Hypothetical Proposition, Judgment, Relation.

Article Information

<i>Reviewers</i>	Two external reviewers / Double-blind
<i>Date of Submission</i>	04.04.2024
<i>Date of Acceptance</i>	31.05.2024
<i>Date of Publication</i>	30.06.2024
<i>Ethical Statement</i>	Ethical principles were followed during the preparation of this study.
<i>Plagiarism Checks</i>	Done- iThenticate
<i>Complaints</i>	artukluakademi@gmail.com
<i>Conflict of Interest</i>	No conflict of interest declared
<i>License</i>	The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license
<i>Indexing Information</i>	The journal is indexed in TrDizin, DOAJ, EBSCO and ATLA.

Giriş

İzleri Fârâbî (ö.950) mantığında bulunmakla birlikte¹ tasavvur ve tasdik ayrımı, İbn Sînâ (ö.1037) mantığının en belirgin özelliklerinden biridir.² Tasavvur, bir kavramın hükmi ilişki [bağıntı] içerisine girmeden kendi başına ele alınışını ifade ederken tasdik, olumlu ya da olumsuz biçimde en az iki kavram veya iki kavramın yerini alan terkipler arasında kurulan hükmi ilişkidir. İşte zihinde meydana gelen bu hükmi ilişkinin dile aktarılmasına ise önerme adı verilmektedir. Dolayısıyla bir sözün önerme olabilmesi için bildirimde bulunması, yani haber verici (doğru ya da yanlış) nitelikte olması gerekir.³

Mantık tarihi boyunca önermenin neliği/*mahiyeti* ile ilgili farklı tarifler yapılmıştır. Önerme ile ilgili ilk tarif Aristoteles'e aittir. Aristoteles önermeyle ilgili birbirine benzer nitelikte ancak farklılıklar da barındıran birkaç tarif yapmıştır:

“Kendisinde doğruluk ve yanlışlık bulunan kesin söz”⁴,

“İsim ve fiilden oluşan basit yargı şeklinde bir şeyin bir şeye giydirilmesi veya bir şeyin bir şeyden geri sıyrılması şeklinde olan söz”⁵,

“Basit yargı şeklinde bir şeyin var olduğuna ya da var olmadığına delalet eden söz”⁶.

Aristoteles'in bu tanımlamalarına bakıldığında önermenin temelinde isim ve fiilin yer aldığı⁷, zihinde dağınık halde bulunan kavramların doğru ve yanlış muhtemel biçimde birbiriyle birleştirilmesi⁸ ya da tam tersi biçimde karmaşık halde bulunan bütünlerin çözümlenmesi⁹ şeklinde anlatıldığı görülmektedir.

İslam dünyasına geldiğinde ise Fârâbî, önermeyi *kaziyye* ya da *kavî-i câzim* terimleriyle karşılaşmış, onu Aristoteles'in önerme tarifleriyle paralel olacak biçimde tarif etmiştir. Onun önerme tariflerinden biri şöyledir: “Kendisinde bir şey ile bir şey üzerine hüküm verilen, bir şey ile bir şeyden haber verilen söz.”¹⁰ Bir diğeri ise: “Zeyd yürür, insan canlıdır sözlerimizde olduğu gibi, ihbar terkibi ile mürekkep olanları ise mantıkçılar “kesin/cezimli söz”, “önerme” ve “hüküm” olarak isimlendirirler”¹¹ şeklindedir.

Fârâbî sonrasında önermeyi Aristotelesçi geleneğe sadık kalarak tarif edenlerden bir diğeri bilgin ise İbn Sînâ'dır. O önermeyi “söyleyene doğrusun ya da yanlışsın denilebilecek sözdür”¹² şeklinde tarif etmektedir.

Fârâbî ve İbn Sînâ sonrası önermeyle ilgili tanımlar, onların ortaya koydukları perspektiften hareketle şekillenmiştir. Söz gelimi İbn Sînâ'nın öğrencilerinden Behmenyâr bin Merzûbân (ö.1066) önermeyi “kendisinde doğruluk ve yanlışlık bulunan sözdür”¹³ şeklinde tarif ederken onun, hocası İbn Sînâ'nın önerme tarifinden hareket ettiğini söylemek yanlış olmaz. Klasik sonrası müelliflerinden Necmüddin el-Kâtibî (ö.1277) ise selefleri gibi önermeyi “dile getiren kişiye doğru veya yanlış olduğunun söylenmesi uygun olan sözdür.”¹⁴ yahut “önerme (kaziyye), söyleyenine ‘O, (bu) sözünde doğrudur ya da yanlıştır’ demenin sahih/mümkün olduğu sözdür.”¹⁵ şeklinde tarif eder.

Tüm bu önerme tariflerine bakıldığında önermeyle ilgili şunlar söylenebilir: Önerme nakıs olmayan tam söz altında değerlendirilen, muhatabını bir beklenti içerisinde bırakmayıp onda tam bir anlama (sukût) meydana getiren hükmi nispet [bağıntı] içeren söz öbeklerine denilir. Bunlara ek olarak önermenin

¹ Fârâbî, *el-Elfâzu'l-müsta'mele fi'l-mantık*, (Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1968), 87; Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, çev. Ömer Türker-Ömer Mahir Alper, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008), 1; Fârâbî, *Uyûnu'l-Mesâil fi'l-Mantık ve Mebâdii'l-Felsefe*, (Kahire: Matbaatu'l-Müeyyed, 1910), 2.

² Harry Austryn Wolfson, “The Terms Tasawwur and Tasdiq in Arabic Philosophy and Their Greek, Latin and Hebrew Equivalents”, *The Moslem World* 2, sy 33 (1943): 114-28.

³ Nasirüddin et-Tûsî, *Esâsu'l-iktibâs*, nşr. Hasan eş-Şâfi-Muhammed es-Saïd Cemâlüddin. Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ es-sekâfe, 2004, 89.

⁴ Aristoteles, *Yorum Üzerine*, çev. Saffet Babür, (Ankara: İmge Kitabevi, 2018), 17a-3.

⁵ Aristoteles, *Yorum Üzerine*, 17a-20-21.

⁶ Aristoteles, *Yorum Üzerine*, 17a-22-24.

⁷ Aristoteles, *Yorum Üzerine*, 16a-17, 17a-10.

⁸ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Zeki Özcan, (İstanbul: Sentez Kitap, 2014), 430a-27. Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, (İstanbul: Divan Kitap, 2017), 1051b-3.

⁹ Aristoteles, *Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine*, çev. Oğuz Özügül, (İstanbul: Say Yayınları, 2007), 181 a21-b14.

¹⁰ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, el-Mantık 'inde'l-Fârâbî içinde, nşr. Refik el-Acem, (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.), 12.

¹¹ Fârâbî, *el-Fusûlu'l-Hamse*, Mantığa Giriş Risaleleri içinde, çev. Yaşar Aydın, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 54-55.

¹² İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ekrem Demirli, Muhiittin Macit ve Ali Durusoy, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 21; İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, çev. Murat Demirkol, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 48.

¹³ Behmenyâr bin Merzûbân, *et-Tahsîl*, nşr. Murtaza Mutahharî, (Tahran: İntişârât-ı Danışgâh-ı Tahran, 2014), 44.

¹⁴ Necmeddin Kâtibî, *Câmiu'd-Değişik fi Keşfi'l-Hakâik*, çev. Selman Sucu vd., (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022), 136.

¹⁵ Necmeddin Kâtibî, *er-Risâletü's-Şemsiyye fi Kavâidi'l-Mantikiyye*, çev. Ferruh Özpilavcı, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 90.

kendisinde doğruluğu ve yanlışlığı barındırması şarttır.¹⁶ Dolayısıyla terkip oluşturmalarına rağmen haber verici olmamaları ve bildirim barındırmamalarından dolayı soru, emir, istek, dua, yemin vb. cümleler önerme olarak kabul edilmezler. Mesela, “Allah sana merhamet etsin.” tarzındaki bir ifade bildirim taşımadığı için önerme niteliği taşımaz. Buna karşın “Allah merhametlidir” ifadesi haber verici niteliğinden ve bildirim taşıdığından dolayı bir önerme olarak kabul edilir.

Aristoteles önermenin yapısında bileşik olmayı şart koşmaktadır. Buna göre önerme, en az iki tekil lafız veya tekil lafız konumunda kabul edilen birbirini kayıt altına alan (takyîdî) terkiplerin ya da iki önermenin bir araya getirilmesiyle meydana gelmektedir. Sonuç olarak Fârâbî'nin de vurguladığı gibi,¹⁷ önermeler şu üç şartı taşımalıdır: (i) bir terkipten/birleşimden meydana gelme¹⁸ (ii) doğrulanma ve yanlışlanmaya açık olma, (iii) anlamlı olup bir şeyi bildirme.¹⁹

Bu tanımın ardından, yüklemli ve şartlı önermelerle ilgili tartışmalara geçebiliriz ve yüklemli önermelerin yapılarına dayanarak şartlı önermelerin varlığını tartışabiliriz.

1.Yüklemli Önerme

İslam mantıkçıları önermeyi yüklemli ve şartlı olmak üzere iki kısma ayırmaktadırlar.²⁰ Bu ayırım, önermenin tarafları dikkate alınarak yapılmıştır. Önermeden hükmi nispeti sağlayan edatlar kaldırıldığında, önermenin taraflarında kavramlar kalıyorsa bu önermeyi yüklemli/kategorik olarak, geriye kavram değil de önermeler kalıyorsa bu tür önerme de şartlı/hipotetik olarak isimlendirilmiştir. Örneğin “Hava sıcaktır.” önermesinde hükmi nispeti sağlayan “dır” bağı [koşaç] kaldırıldığında geriye “hava” ve “sıcak” kavramları kalmaktadır. Dolayısıyla bu önerme yüklemli/kategorik bir önermedir. Ancak “Güneş doğarsa gündüz olur” önermesinde ise hükmi nispeti sağlayan “ise” edatı kaldırılırsa geriye “güneş doğar” ve “gündüz olur” şeklinde iki önerme kalmaktadır. Dolayısıyla bu da şartlı/hipotetik bir önermedir.

Yüklemli önermeler (i) konu (*mevzû'*), (ii) yüklem (*mahmûl*) ve (iii) hükmi nispeti sağlayan bağdan (*râbîta*) meydana gelirler.²¹ Yüklemli önermelerde yüklem mahiyeti, konunun mahiyetinden farklıdır.²² Konu, önermede kendisi üzerine hüküm verilen, yüklem ise kendisiyle hüküm verilen konumundadır. Yüklem, o olması bakımından (*min haysü hüve hüve*) konunun mahiyetinden farklı olmasına rağmen konu hakkında doğrulanabilen ve onun hakkında söylenilebilen bir şeydir.²³ Dolayısıyla yüklemli önermedeki konu ve yüklem hem anlam bakımından birbirinden farklı hem de yapı itibarıyla birbirine indirgenemeyen iki farklı unsurdur.

Genel olarak önermelerdeki hükmi nispet, olumlu ya da olumsuz olarak önermenin tarafları arasındaki bağlantıyı tesis etme ve yan yana gelmiş kavramlara ya da önermelere doğruluk değerini kazandırma görevini yerine getirmektedir.²⁴ Yüklemli önermelerde bağın imlediği hükmi nispet, taraflardan birinin diğerine ait olduğunu ya da ait olmadığını bildirir.²⁵ Mesela “Bu, şudur” ya da “Bu, şu değildir” önermelerinde olduğu gibi. Halbuki daha ayrıntılı biçimde aşağıda inceleyeceğimiz şartlı önermelerin tarafları arasındaki bu nispet, yüklemleme ilişkisi değildir. Bilakis şartlı önermelerdeki hükmi nispet ya bir tarafın diğer tarafı gerektirdiği ya da diğer tarafı gerektirmediği şeklinde gerçekleşir.²⁶

¹⁶ Aristoteles, *Yorum Üzerine*, par. 17a-a7b; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1966.), 3.

¹⁷ Fârâbî, “Şerhu'l-İbâre”, içinde *el-Mantikiyyât li'l-Fârâbî*, (Kum: Mektebeti Ayetullah-ı Uzma el-Mer'âşi en-Necefi, 1987), 26-27.

¹⁸ Önerme için zikredilen terkip halinde olmaklık, bir dile ait özellik olmayı ifade etmez. Dolayısıyla terkip toplumların uzlaşarak ürettikleri bir durum değildir. Terkibin yapısı her ne kadar toplumdaki topluma değişse de bu, zihne ait bir olgudur ve dilin yapısı ile ilgili değildir. Hangi dil olursa olsun muhataba bir şey anlatmak istendiğinde bir terkibe ihtiyaç duyulur ve bu terkip her dille isim-fiil-edat şeklinde ifade edilen üç ögeyi barındırır. Dildeki kelimeler değişse de zihne ait olgu olan bu yapı (terkip) aynı kalır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Nasirüddin et-Tûsî, *Esâsu'l-iktibâs*, nşr. Hasan eş-Şâfîi-Muhammed es-Said Cemâlüddin. Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ es-sekâfe, 2004, 89.

¹⁹ Ali Rıza Şahin, “Zeynüddin el-Keşî'nin Hadâiku'l-Hakâik Adli Eserinin Mantık Bölümünün Tasdikler Kısımının Tahkiki, Tercümesi ve Önermeler Kısımının Değerlendirmesi”, (Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), par. 10.

²⁰ İbn Sînâ, *Uyûnu'l-Hikme*, thk. Abdurrahman Bedevî, (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1980), 4.; İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, s. 21. Her ne kadar İbn Sînâ, önermeyi çeşitli eserlerinde üçe taksim edip ikinci ve üçüncü kısımda şartlı önermenin kısımlarına ayrı ayrı yer vermekteyse de daha sonra bu iki kısmın şartlı önerme olarak isimlendirildiğini aktarmaktadır. Bu nedenle önermeyi, iki kısma ayırmak daha doğru olacaktır.

²¹ Şemsüddin Semerkandî, *Kıstâsu'l-Efkâr*, çev. Necmettin Pehlivan, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 172.

²² Behmenyâr, *et-Tahsil*, 44.

²³ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 21; İbn Sînâ, *Mantiku'l-Meşrikiyyîn*, (Kahire: el-Mektebetü'l-Selefiyye, 1910), 12-13.

²⁴ Esirüddin Ebherî, *Keşfü'l-hakâik fi Tahrîri'd-dekâik*, thk. Hüseyin Sarıoğlu, (İstanbul: Çantay Yayınları, 1998), 57.

²⁵ Necmüddin Serâvî, “Risâle fi'l-mantık” (İstanbul, t.y.), Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 02566-001, vr. 5b; Behmenyâr, *et-Tahsil*, 44.

²⁶ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 11-12.

2.Şartlı Önerme

Şartlı önermeler, yüklemli önermelerden farklı nispetlere ve farklı taraflara sahiptir. Farklı nispet ve taraflara sahip olmalarına rağmen şartlı önermeler yüklemli önermelerle iki tarafa sahip olmaları yönüyle benzeşirler. Yüklemli önermelerdeki nispet, yüklemleme şeklindeyken şartlı önermelerdeki nispet onun türlerine göre değişmektedir. Yüklemli önermeler iki kavramın ya da kavram yerini alabilecek yapıların bir araya gelmesiyle kurulurken şartlı önermeler en az iki önermenin birleşiminden meydana gelirler. Söz konusu iki önermeden oluşan taraflar “önbileşen (*mukaddem*)” ve “artbileşen (*tâlî*)” olarak isimlendirilirler.²⁷ Önbileşen şartlı önermelerin sebep kısmı iken artbileşen sonuç kısmıdır. Bu açıdan yüklemli önermeler ile şartlı önermeler arasındaki en belirgin fark, yüklemli önermelerin taraflarının önerme niteliğine sahip olmayan müfredlerden oluşması, şartlı önermelerin taraflarının ise önerme olma özelliği taşıyan mürekkeplerden oluşmasıdır.²⁸

Tarafları arasında nispetin farklı olması nedeniyle şartlı önermeler, ayrık şartlı (*kaziyye-i munfasıla*) ve bitişik şartlı (*kaziyye-i muttasıla*) olmak üzere iki kısma ayrılırlar. Bitişik şartlı önermenin tarafları arasında bir önermenin diğer bir önermeyi takip etmesi (*tüluvv*) veya onunla beraber olması (*istishâb*) veyahut da onu gerektirmesi (*istilzâm*) ilişkisi bulunurken ayrık şartlı önermenin tarafları arasında ayrışma (*infisâl-tekâfî*) ilişkisi yer almaktadır.²⁹ Bu açıdan bitişik şartlı önermenin artbileşeni, önbileşenine uygundur ve onu takip eder. Ancak ayrık şartlı önermenin artbileşeni önbileşenine uygun olmaz, ona zıt ve karşıttır.³⁰

Bitişik şartlı önermedeki bu gerektirme teorik olarak, (i) bir önermenin doğruluğunun başka bir önermenin doğruluğunu gerektirmesi şeklinde olabileceği gibi, (ii) bir önermenin yanlışlığının başka bir önermenin yanlışlığını, (iii) bir önermenin yanlışlığının başka bir önermenin doğruluğunu ve son olarak (iv) bir önermenin doğruluğunun başka bir önermenin yanlışlığını gerektirmesi şeklinde de olabilir. Fakat bu dört ilişki türü içerisinde sadece ilk üçü geçerli olurken dördüncü ilişki türü yani doğru bir önbileşenin yanlış bir artbileşeni gerektirmesi ilişkisi geçerli bir ilişki olamamaktadır.³¹ Dolayısıyla bitişik şartlı önerme içerisinde ifade edilen durum, iki önermenin meydana gelmesi ya da gelmemesi ya da birinin gelmesi diğerinin gelmemesi yahut da birinin gelmemesi diğerinin ise meydana gelmesi şeklinde ifade edilebilir. Haliyle bitişik şartlı önerme içerisindeki ilişki sadece bir şeyin sabitliği ya da doğrulanmasıyla başka bir şeyin sabitliği/doğrulanması arasındaki ilişkiyi ifade etmez.

Bitişik şartlı önermenin tarafları arasındaki gerektirme ilişkisi zorunlu bir nedenselliğe dayanırsa “lüzumiyye”, zorunlu olmayan bir nedenselliğe dayanırsa “rastlantısal (*ittifakiyye*)” olarak isimlendirilir. Lüzumiyye bitişik şartlı önermelerin mahiyeti, önbileşenin artbileşenin varlığını zorunlu olarak gerektirmesi şeklinde bir bağlantıyı içerirken rastlantısal bitişik şartlı önermelerde tesadüfî biçimde ön bileşenin doğruluğu ile artbileşenin doğruluğunun bir araya geldiği durumları ifade etmektedir. Mesela “Her ne zaman güneş doğarsa o halde gündüz olur” önermesindeki ilişki zorunlu iken “Her ne zaman insan konuşarsa o halde eşek anırandır” önermesindeki ilişki zorunlu değildir. Bitişik şartlı önermenin tarafları arasında kurulan bu zorunlu ve rastlantısal ilişki, aynı şekilde ayrık şartlı önermenin tarafları arasında da kurulur. Eğer ayrık şartlı önermenin tarafları arasındaki ayrışma zorunlu ise “inâdî ayrık şartlı önerme”, tesadüfî ise “rastlantısal ayrık şartlı önerme” olarak isimlendirilir.

Bitişik şartlı önermenin tarafları arasında kurulacak olan gerektirme ilişkisi ile ayrık şartlı önermenin tarafları arasında kurulacak olan ayrışma ilişkisinde ya bu tarafların konuları ile yüklemli arasında ortaklık bulunmak zorundadır ya da ortaklık bulunmak zorunda değildir.³² Mesela “her ne zaman her insan canlı ise o halde bazı canlılar insandır.” denildiğinde bu gerektirme ilişkisinde önbileşenin tarafları ile artbileşenin tarafları ortaktırlar. Buna karşın “her ne zaman güneş doğarsa o halde gündüz olur.” denildiğinde ise bitişik şartlı önermenin tarafları herhangi bir şeyde ortak değildirler. Aynı şey, ayrık şartlı

²⁷ Ebherî, *Keşfü'l-hakâik*, 53.

²⁸ İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, 50.

²⁹ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tenbihler*, 21-22.

³⁰ İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, 52.

³¹ Efdalüddin el-Hunecî, *Keşfu'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, thk. Khaled Rouayheb, (Tahran: Iranian Institute of Philosophy & Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 1389), 198.

³² Sirâceddin el-Urmevî, *Beyânü'l-hakk ve Lisânu's-sıdk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atif Efendi Koleksiyonu 0001567, v.27b-28a.

önermenin tarafları için de geçerlidir. Mesela, “ya güneş doğmuştur ya da gündüz olmamıştır.” denildiğinde ayrık şartlı önermenin tarafları herhangi bir ortaklığı paylaşmazlar.

Bu değerlendirmeler ışığında şartlı önermenin iki türü arasındaki en temel fark, birinde bitişme ilişkisinin diğerinde ise ayrışma ilişkisinin bulunmasıdır. Şartlı önermenin türleri arasındaki fark, tarafları arasındaki ilişkiden ve taraflarının sıralanışından kaynaklanabilmektedir. Bitişik şartlı önermenin taraflarının sıralanışı hem tabi’î hem de vaz’î iken ayrık şartlı önermenin taraflarının sıralanışı sadece vaz’îdir. Bitişik şartlı önermenin tarafları müstakil, ayrı bir tabiata sahipken ayrık şartlı önermenin tarafları aynı tabiata sahiptir. Bitişik şartlı önermenin önbileşen tarafı artbileşen tarafının yerine geçemezken ayrık şartlı önermenin önbileşen tarafı ile artbileşen tarafı birbirleriyle yer değiştirebilmektedir.³³ Bunun nedeni, ayrık şartlı önermenin tarafları arasındaki ayrışmanın karşılıklı (*min cânibeyn*) olmasıdır. Bu açıdan önbileşen, artbileşenden ayrılabilirken aynı şekilde artbileşen de önbileşenden ayrılmaktadır. Dolayısıyla taraflarının yerlerinin değiştirilmesinde herhangi bir beis görülmemektedir. Buna karşın bitişik şartlı önermenin tarafları arasındaki gerektirme ilişkisi çoğunlukla karşılıklı değildir. Bazen karşılıklı olabilirken genelde karşılıklı olamamaktadır. Mesela bitişik şartlı önerme formatında “her ne zaman baba mevcutsa oğul da mevcuttur” denilebildiği gibi, “her ne zaman oğul mevcutsa baba da mevcuttur.” da denilebilir. Bunun nedeni bitişik şartlı önermenin tarafları arasında karşılıklı gerektirme ilişkisinin yani tümel bir gerektirme ilişkisinin kurulabilmesidir. Baba, oğul sahibi olmayı gerektirirken oğul da baba sahibi olmayı gerektirmektedir. Buna karşın “Her ne zaman güneş doğarsa o halde gündüz olur” denilebildiği gibi “Her ne zaman gündüz olursa o halde güneş doğmuştur” denilemez. Bunun nedeni önermenin artbileşenin önbileşeninden daha genel olması ve sonucunda da önbileşenin artbileşeni gerektirirken artbileşenin önbileşeni gerektirmemesidir. Güneşin doğması, her zaman gündüzün olmasını gerektirirken gündüzün olması her zaman güneşin doğmasını gerektirmemektedir. Dolayısıyla bitişik şartlı önermelerde taraflar arasında gerektirme ilişkisi karşılıklı kurulmazken ayrık şartlı önermede taraflar arasında ayrışma ilişkisi karşılıklı kurulmaktadır.³⁴

Şartlı önermenin türleri arasındaki farkları ortaya koyduktan sonra son olarak şartlı önermeler ile yüklemli önermeler arasında birkaç farka da değinmek yerinde olacaktır. Bu farklardan en açık olanı, yüklemli önermenin tarafları arasındaki yüklemleme ilişkisi yani “bu, odur.” şeklinde bir ilişki yer alırken buna karşın şartlı önermelerde iki taraf arasında ya gerektirme ya da birbirinden ayrışma ilişkisinin yer alıyor olmasıdır. Bunun yanı sıra nicelik ve nitelik durumları da yüklemli önerme ile şartlı önerme arasındaki temel farklardan biridir. Yüklemli önermelerin olumlu ya da olumsuz olmalarında, yüklem konuya ait olup olmaması esas alınırken şartlı önermelerin olumlu ya da olumsuz olup olmalarında şartlı önermelerde yer alan ilişkinin tesis edilip edilmemesi dikkate alınmaktadır.³⁵ Bu açıdan “Güneş sarıdır.” önermesi yüklemli önermenin olumlu örneğini oluştururken “her ne zaman güneş doğarsa o halde gündüz olur.” bitişik şartlı önermenin olumlu örneğini, “daima sayı ya tektir ya da çifttir.” ise ayrık şartlı önermenin olumlu örneğini oluşturmaktadır. “Güneş sarı değildir.” önermesi yüklemli önermenin olumsuz örneğini oluştururken bitişik şartlı önermenin olumsuz örneğini “her ne zaman güneş doğarsa gündüz olmuş değildir.” temsil etmektedir. Yoksa bitişik şartlı önermenin olumsuz, taraflarının olumsuzlanması anlamına gelmemektedir. Bilakis bitişik şartlı önermenin olumsuzluğu taraflar arasındaki ilişkinin olumsuzlanmasıdır. Taraflar olumsuz olursa bu, bazen olumlu bir önermeyi ifade edebilir. Mesela, “her ne zaman güneş doğmazsa gündüz olmaz.” önermesinin tarafları her ne kadar olumsuz olsa da iki durum arasındaki ilişki sabit olduğundan dolayı bu önerme olumlu olarak addedilir.

Aynı durum ayrık şartlı önerme için de geçerlidir. İnâdi olan ayrık şartlı önermenin olumsuz inâd ilişkisine son verilmesidir. Örneğin “daima sayı ya tek ya da çift değildir” denildiğinde taraflar arasındaki

³³ İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, 50; Urmevî, *Beyânul-hakk*, vr. 28b.

³⁴ Bu açıdan bitişik ve ayrık şartlı önermenin içerisinde farklı nispet ilişkisi kurulduğundan dolayı her bir kısımda kaç tane şartlı önermenin oluşacağı da farklılaşmaktadır. Bitişik şartlı önermede dokuz tane ayrık şartlı önermede ise altı tane önerme oluşmaktadır. Şartlı önermenin hangi önermelerden oluşacağı konusu Harun Kuşlu’nun İbn Sînâ ve Nasîruddîn Tûsî Mantığında Şartlı Önermeler adlı makalesinde ele alındığından dolayı tekrardan kaçınmak adına burada ona değinilmemektedir. Bkz. Harun Kuşlu, “İbn Sînâ ve Nasîruddîn et-Tûsî Mantığında Şartlı Önermeler”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30, sy 17 (2014): 1-16.

³⁵ Fehreddîn Râzî, *Şerhu’l-İşârât ve’t-Tenbîhât*, c. 1, (Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 2005), 152; Fârâbî, “Şerhu’l-İbâre”, 45.

inâdın ortadan kaldırılmasından dolayı bu önerme olumsuzdur. Yoksa inadî ayrık şartlı önermenin olumsuzu örneği, “daima sayı ya tek değildir ya da çift değildir” şeklinde değildir.

3.Şartlı Önerme Yüklemlili Önerme Mukayesesi

İslam dünyasında, Aristoteles'in şartlı önermelerden bahseden bir eserinin olduğu ve bu eserin çeşitli nedenlerden dolayı kaybolduğu şeklinde genel bir kanaat oluşmasına³⁶ ve onun eserlerindeki bazı ifadelerin şartlı önermelerin yapılarını andırdığı iddialarına rağmen genel kabul, Aristoteles'in şartlı önermelerle ilgili müstakil bir eserinin olmadığı ve eserlerinde şartlı önermelere yer vermediği yönündedir.³⁷ Bu anlamda şartlı önermelerden ilk defa bahsedenler, Aristoteles şarihleri Eudemos (ö. 290) ve Theophrastos'tur (ö. 287). Şartlı önermelerin detaylı incelemelerinin ise Stoa mantığında yer aldığı ve Stoa mantığının çeviriler hareketiyle İslam dünyasına intikal ettiği ve Müslüman mantıkçıların da efradını cami ağyarını mâni biçimde onları incelediği yerleşik bir kabul haline dönüşmüştür.³⁸

Bu itibarla İslam dünyasında şartlı önermeleri ayrıntılı bir biçimde inceleyen İbn Sînâ'dır.³⁹ İbn Sînâ'nın Doğu'da⁴⁰ temsil ettiği mantık anlayışına tâbi olan İslam mantıkçıları da eserlerini İbn Sînâ'nın bu inşası çerçevesinde şekillendirmişler ve şartlı önermeler ile şartlı kıyaslara eserlerinde yer vermişlerdir.

İbn Sînâ'nın mantık anlayışı çerçevesinde şartlı önermeler, tasdikât kısmı içerisinde ana bir bölüm olan önermeler (*kazâyâ*) başlığı altında yüklemlili önermelere mukabil olarak zikredilmektedir. Her ne kadar İbn Sînâ mantığına eleştiri yönelttiği için Nicholas Rescher gibi bazı modern İslam mantık tarihi araştırmacıları tarafından karşı-İbn Sînâcı ekolün temsilcisi olarak lanse edilseler de⁴¹ Fahreddin er-Râzî ve onun ekolünden yetişmiş olmasına rağmen yeri geldiğinde Fehreddîn Râzî'yi eleştirebilen Efdalüddin el-Hûnecî İbn Sînâ'nın şekillendirdiği bu gelenek içerisinde kalmışlardır. Düşünceleriyle İbn Sînâ sonrası mantığı domine eden bu iki düşünür, şartlı önermeler ve şartlı kıyaslara yer vermekle bu hususta İbn Sînâ mantığı içerisinde kaldıklarını açıkça göstermektedirler. Bu gerçeğe rağmen Fahreddin er-Râzî'yi ve onun ekolünü takip eden mantıkçıları İbn Sînâcı okulun karşısında konumlandırmak oldukça büyük bir hatadır. Bunun yanında Esirüddin el-Ebherî (ö. 1265), Kâtibi ve Nasîrüddîn et-Tûsî (ö.1274) gibi mantıkçılar da bu konuda İbn Sînâ'ya tâbi olmuşlardır.

Buna karşın İbn Sînâ'nın çizgisine muhalefet edip bu mantık anlayışını takip etmeyeceğini açıkça deklare eden mantıkçılar, sanılanın aksine Fahreddin Râzî ve Hûnecî değil, Ebû Berekât el-Bağdâdî (ö.1152) ve İbn Rüşd'dür (1198). Onların İbn Sînâ karşıtlığını açıkça izhar eden ve Aristoteles'e sadakatini ortaya koyan en önemli göstergelerden biri, Aristoteles'in zikretmediği şartlı önermeler konusuna ya eserlerinde hiç yer vermemeleri ya da onlara çok az biçimde değinmeleridir.

Bağdâdî, Aristoteles'in eserlerinde şartlı önermelere yer vermediğini açıkça aktarıp Aristoteles'in bunu şartlı önermelerin bilimlerde kullanılmasının faydasının az olduğu gerekçesiyle bilinçli bir şekilde yaptığını dile getirmektedir. Ayrıca o, şartlı önermelerin nihayetinde yüklemlili önermelere indirgenebileceğini, yüklemlili önermelerin iyice incelenmesi halinde onlardan hareketle şartlı önermelerin kavranabileceğini belirtmektedir.⁴² Sonuç itibarıyla o, yüklemlili önermelerden ayrı şartlı önermelerin var olamayacağını savunmaktadır.

İbn Rüşd de İbn Sînâ'nın mantık sisteminde önemli bir yer edinen şartlı önermelere düşük bir nazarla bakarak bitişik şartlı önermenin ayrı bir türü olarak kabul edilen lüzümiyyeyi kabul etmesine rağmen rastlantısal bitişik şartlı önermeyi insan tabiatına aykırı bulduğu gerekçesiyle incelememektedir.⁴³ Görüldüğü üzere bitişik şartlı önermelerin sadece lüzümiyye türünü itibara alan İbn Rüşd, lüzümiyye türü

³⁶ İbn Sînâ, *Kitâbu's-sifâ: el-Kıyâs*, thk. Said Zayed-İbrahim Medkûr, (Kahire, 1964), 397; Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî, *el-Kitâbu'l-Mu'teber fi'l-Hikme*, nşr. Zeynel Abidin el-Müsevi, (Haydârabâd; İdâretü cem'iyeti dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1939), 155.

³⁷ Samet Büyükkada, “Aristoteles Mantığında Şartlı Yapılar”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, sy 44 (Aralık 2021): 11.

³⁸ Ali Sami en-Neşşâr, *Menâhîcu'l-Bahs 'inde Müfekkiri'l-İslâm*, (Beyrut, Dâru'n-Nahda el-Arabiyye, 1984), 66.

³⁹ Nicholas Rescher, “İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önermeler”, çev. Harun Kuşlu, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25, sy 14 (2012): 243-47.

⁴⁰ Mantık geleneğinde Doğu, Meşşâî mantık geleneğinin Buhara-Horosan merkezli yaklaşımını, Batı ise Bağdat merkezli yaklaşımını temsil etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Ahmet Kayacak, “İslam Dünyasında Doğulu ve Batılı Mantık Okulları”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 5, sy 20 (2004): 1-20.

⁴¹ Nicholas Rescher, *The Development of Arabic Logic*, (Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1964), 185.

⁴² Bağdâdî, *el-Kitâbu'l-Mu'teber fi'l-Hikme*, 55.

⁴³ İbn Rüşd, “el-Kavl fi'l-kıyasî'l-hamli ve's-şarti ve nakzî'l-kıyasî'l-ikritâni inde İbn Sînâ”, içinde *Resâilü'l-felsefiyye: Makâlât fi'l-mantık ve'l-ilmî't-tabî'i li Ebi'l Velid İbn Rüşd*, thk. Cemâleddin Alevî, (Fas: Dâru'l-beydâ, 1983), 207.

şartlı önermelerden oluşacak kıyasların burhanî sonuçları veren kıyaslarda değil de yalnızca hatabî sonuçların elde edileceği cedelî ya da hatabî kıyaslarda kullanılabileceğini ayrıca iddia etmektedir.⁴⁴ Bu açıdan onun şartlı önermeleri yüklemli önermelerden epistemik değer açısından daha düşük bir seviyede gördüğünü ifade edebiliriz.

İbn Rüşd'ün şartlı önermelere daha düşük bir nazarla yaklaştığını ortaya koyan değerlendirmelerden biri de neredeyse her bir şartlı önermenin yüklemli önermeye dönüştürülebileceği görüşüne sahip olmasıdır. Buna göre görünüş itibariyle şartlı önerme şeklinde olan yapılar yüklemli önermelere döndürülebilir.⁴⁵ Mesela “bu nefes alansa o halde bu canlıdır.” şeklindeki bitişik şartlı önerme “bu nefes alandır” şeklinde yüklemli bir önermeye dönüştürülebilir.⁴⁶

İbn Sînâ'nın mantık dizgesi içerisinde kalmakla beraber içeriden onun mantık anlayışını eleştirenlerden biri Fahreddin er-Râzî'dir. Fahreddin Râzî, şartlı önermeleri yüklemli önermelerden ayrı bir önerme türü olarak kabul etmekle birlikte yukarıda da geçtiği üzere İbn Sînâ'nın bitişik ve ayrık şartlı önerme tarifi hakkında bazı itirazlara sahiptir. Bu itirazlardan birincisi İbn Sînâ'nın şartlı önermelerle ilgili yaptığı tarife yöneliktir. (a) Bu tarifte İbn Sînâ, bitişik şartlı önermenin parçalarının, yani artbilen ve önbişenin hüküm anında bir önerme olma hüviyetini kaybetmeyeceğini ifade etmektedir.⁴⁷ Halbuki Râzî'ye göre bitişik şartlı önermelerin artbilen ve önbişen kısmına şart ve ceza edatlarının eklenmesi, hüküm anında şartlı önermenin taraflarının önerme olma hüviyetini kaybetmesi anlamına gelmektedir. (b) İkinci itiraz ise bazı yüklemli önermelerde gerektirme (*istilzâm*) veya ayırma (*infisâl*) ilişkisi bulunmasına rağmen bu önermelerin bitişik şartlı ve ayrık şartlı önerme şeklinde addedilmemeleridir. Mesela, “Güneşin doğması gündüzün varlığını gerektirmektedir.” ya da “Gündüzün varlığı gecenin varlığından ayrılmaktadır.” gibi önermeler Râzî'ye göre gerektirme ve ayırma ilişkisine sahip olmalarına rağmen neden yüklemli önerme olarak değerlendirilmekteyler?⁴⁸ (c) Üçüncü itiraz ise bazı bitişik şartlı önermelerde ayırma ilişkisi olmasına rağmen onların ayrık şartlı önerme değil de bitişik şartlı önerme olarak kabul edilmelerine yöneliktir. Mesela “Hiçbir zaman, güneş doğarsa gece olur değildir” önermesi güneşin doğması ile gecenin var olması arasında bir ayırma ilişkisi tesis etmesine rağmen bitişik şartlı önerme kategorisi içerisinde yer almaktadır.⁴⁹ Dolayısıyla bir şartlı önerme ayırma içermesine rağmen nasıl oluyor da bitişik şartlı önerme olarak telakki edilebilmektedir?

Her ne kadar Râzî'nin birinci itirazına Fârâbî'nin eserlerinde “Şartlı önermeler iki basit önermeden oluştuğu zaman kendisindeki tüm basit önermeler şart edatıyla tek bir önermeye dönerler.”⁵⁰ cümlesiyle cevap verilebilirse de birinci itirazın cevabını aramak için daha çok Râzî sonrası düşünceye yönelmek daha uygun olacaktır.⁵¹

Hüncî, Râzî'nin yönelttiği birinci itirazda şartlı önermelerin taraflarının hüküm anında da birer önerme hüviyetinde olduklarını kabul etmez. Onların birer önerme olmaları ancak şartlı önermeler parçalarına ayrıldığında mümkün olabilmektedir.⁵² Aksine iki önerme bir araya getirilip şartlı önerme haline dönüştürüldüğünde artık o iki önerme, önerme olma hüviyetini yitirir ve tek bir önermeye dönüşürler. Hüncî'nin de açık biçimde şartlı önermelerin parçalarının doğru ya da yanlış olmalarının onların doğru ve yanlış olmalarına ve parçalarının olumlu ya da olumsuz olmalarının onların olumlu ya da olumsuz

⁴⁴ İbn Rüşd, “el-Kavl fî'l-Kıyasî'l-hamli ve'ş-Şartî ve nakzî'l-kıyasî'l-iktirânî inde İbn Sînâ”, 197.

⁴⁵ İbn Rüşd, “el-Kavl fî'l-Kıyasî'l-hamli ve'ş-Şartî ve nakzî'l-kıyasî'l-iktirânî inde İbn Sînâ”, 199.

⁴⁶ İbn Rüşd, “el-Kavl fî'l-Kıyasî'l-hamli ve'ş-Şartî ve nakzî'l-kıyasî'l-iktirânî inde İbn Sînâ”, 191.

⁴⁷ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 21. Fahreddin er-Râzî, *Şerhu 'uyûni'l-hikme*, thk. Abdullah es-Sekâ, (Tahran: Müessesetü's-Sâdık, 1994), 121.

⁴⁸ Râzî, *Şerh 'Uyûni'l-hikme*, 122.

⁴⁹ Râzî, *Şerh 'Uyûni'l-hikme*, 123.

⁵⁰ Fârâbî, *Peri Hermetias eyu'l-İbâre*, nşr. Mübahat Türker Küyel (Ankara: Akm Yayınları, 1990), 44.

⁵¹ Mantık sahasında İbn Sînâ ile Râzî'nin düşüncelerini mukayese edebilen, yeri geldiğinde İbn Sînâ ve Râzî'yi eleştirebilen mantıkçıların başında Efdalüddin el-Hüncî gelmektedir. Hüncî'nin mantıktaki konumunu rahatlıkla orta-yolcu İbn Sînâcılık olarak özetleyebiliriz. O, mantık sistemini İbn Sînâ'nın şekillendirdiği usul üzerinde kurmuş, İbn Sînâ'nın düşünceleriyle Râzî'nin fikirlerini mecz edebileceğini dirayetini gösterebilmiş bir mantıkçıdır. Bunun yanında salt İbn Sînâcılık düşünceleriyle yetinmemiş Râzî'nin üstlendiği İbn Sînâ'nın sistemi içerisinde kalarak mantıkta yenilenme arayışını da devam ettirmiştir. Bu minvalde onun mantıktaki en önemli yeniliği mantığın konusu noktasında İbn Sînâcılık konumu terk ederek mantığın konusunu “tasavvurî ve tasdikî bilimler” olarak inşa etmesidir. Her ne kadar o, bazı temel noktalarda İbn Sînâcılık düşünceye eleştiriler yöneltse de burada şartlı önermeler konusunda Râzî tarafından yöneltilen eleştirilere katılmayıp İbn Sînâ'dan yana tavır almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Harun Kuşlu, *Nasîrüddîn Tûsî'de Önermeler Mantığı*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 46-55.

⁵² Hüncî, *Keşfu'l-esrâr*, 73.

olmalarına herhangi bir şekilde etki edemeyeceğini belirtmesi, şartlı önermelerde onların parçalarının kendilerine ait bir hükmü taşımadığını açıkça gösterir niteliktedir.⁵³

İbn Sînâ *Uyûnu'l-hikme ve İşârât ve't-tenbîhât* adlı eserlerinde bunlara ilaveten hüküm anında şartlı önermenin taraflarının birer önerme olmadıklarına, şartlı önermelerin iki tarafının bir araya gelmesiyle tek bir önerme olacaklarına ve iki yüklemli önermenin artık kendilerine ait haber verme özelliğini yitireceğine vurgu yapmaktadır.⁵⁴ Hatta İbn Sînâ'nın şartlı önermeleri meydana getirdiklerinde yüklemli önermelerde artık doğruluk ve yanlışlık aranmayacağını vurgulaması da bu gerçeğe açıkça işaret etmektedir.⁵⁵ Dolayısıyla şartlı önermeler her ne kadar doğruluk ve yanlışlığa açık iki yüklemli önermeye sahipseler de bu iki önerme bir araya geldiğinde artık doğrulanma ve yanlışlanma ihtimali ortadan kalkar ve bu doğrulanma ve yanlışlanma ihtimali artık iki bileşenden meydana gelen şartlı önermede aranmaya başlanır.

Bu bağlamda bitişik şartlı önermenin taraflarının kendilerine ait bir hükmü barındıramayacakları gerçeğini dile getiren mantıkçılardan biri de Necmüddin el-Kâtibî'dir (ö. 1277). Kâtibî bunu şöyle açıklamaktadır:

“Şunu bil ki ön bileşen olması itibariyle ön bileşen sadece vaz'a, art bileşen de irtibata delalet eder. Yoksa onlar hiçbirisi oluşa ya da yokluğa delalet etmez. Çünkü şart ve ceza harfleri/edatları o ikisini önerme olmaktan çıkarmıştır. Böyle olunca onlardan bir şey bitişik şartlı önermenin parçası olması itibariyle bilinen ya da şüphe edilen bir şey olmayı gerektirmez.”⁵⁶

Her parçası ayrı ayrı ele alınmayı gerektiren bu pasajda açıkça bitişik şartlı önermenin taraflarının/parçalarının “oluşa ve yokluğa delalet etmemeleri” ve “bilinen ya da şüphe edilen” bir durum arz etmemelerinin vurgulanması, onların önermede aranan doğrulanmayı ve yanlışlanmayı ihtiva edici olmadıklarını göstermektedir.

Ayrıca Nasîrüddin et-Tûsî (ö. 1274) de şartlı önermenin parçaları olan yüklemli önermelerin, şartlı önerme içerisinde yer almaları durumunda doğrulanma ile yanlışlanmayla bağlantılarının kesilmesinden dolayı haber verme özelliklerini kaybettiklerini ve oluşan yeni yapı içerisinde farklı anlam kazandıklarını aktarmaktadır.⁵⁷

Hü necî, Râzî'nin İbn Sînâ'ya yönelttiği ikinci itiraza da katılmaz. Râzî'nin “Güneşin doğması, gündüzün olmasını gerektirir” şeklindeki yüklemli bir önermenin gerektirme ilişkisi barındıracağından dolayı bitişik şartlı önerme olarak kabul edilmesi gerektiği iddiasını Hü necî reddeder. Hü necî'ye göre yukarıda örneği verilen önermedeki hüküm, şartlı önermelerde mevcut olan iki önerme arasındaki gerektirme ya da ayrışma hükmü değildir. Râzî'nin şartlı önerme olarak görülmesi gerektiğini iddia ettiği yüklemli önerme, taraflarına ayrıldığı anda iki önermenin bir araya gelmesiyle oluşmamıştır. Bilakis bu önerme, bir kavram ve kavram hükmünde olan cümleden oluşmuştur. Önermenin ilk tarafını meydana getiren “güneşin doğması” önerme değil, bilakis Türkçe'de isim tamlaması olarak adlandırabileceğimiz mukayyet [bağlı] bir bileşimden meydana gelmiş tekil kavram konumundaki bir tamlamadır.⁵⁸ Halbuki şartlı önermeyi yüklemli önermeden ayıran en önemli vasıf, yukarıda da arz ettiğimiz gibi, onun iki önermeden oluşmasıdır. Bu özellik Râzî'nin zikrettiği bu yüklemli önermede bulunmaz. Dolayısıyla da Hü necî'ye göre Râzî'nin İbn Sînâ'ya yönelttiği itiraz geçerli değildir.

Hatta Hü necî, İbn Sînâ'nın başka bir eserinden delil getirerek Râzî'ye cevap vermektedir. Buna göre Seyh, “Zeyd'in 'Amr faziletlidir' sözü, doğrudur” şeklindeki bağlı kavramlardan meydana gelmiş bir önermeyi misal göstererek “bağlı kavramlarla meydana gelmiş müfretlerden [terimlerden] kurulmuş önermeler yüklemli önerme kategorisi altında değerlendirilir”⁵⁹ cümlesiyle de bu gerçeğe işaret etmektedir.⁶⁰

Hü necî, Râzî'ye verdiği cevabın ardından şöyle bir soruyu gündeme getirir: Şartlı önermelerde olduğu gibi 'Muhakkak Zeyd'in alim olması, muhakkak ki Zeyd'in ikram eden olmasını gerektirir'

⁵³ Hü necî, *Keşfu'l-esrâr*, 199.

⁵⁴ İbn Sînâ, *İşâretler ve Tenbîhler*, 21.

⁵⁵ İbn Sînâ, *Kitâbu's-şifâ: el-İbâre*, çev. Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 32.

⁵⁶ Enver Şahin, “Kâtibî'nin 'Şerhu Keşfî'l-Esrâr' Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi”, (Doktora Tezi, Rize, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), par. 2297.

⁵⁷ Nasîrüddin Tûsî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*, (Kum: Neşru'l-belâğa, 1384), 115.

⁵⁸ Hü necî, *Keşfu'l-esrâr*, 73.

⁵⁹ İbn Sînâ, *Kitâbu's-şifâ: el-İbâre*, 32-33.

⁶⁰ Hü necî, *Keşfu'l-esrâr*, 73.

şeklindeki bir yüklemli önermede tarafları birbirine bağlayan edatlar kaldırıldığında geriye şartlı önermede olduğu gibi iki önerme kalmaktadır. Dolayısıyla bu önermenin yüklemli önerme olmasına rağmen şartlı önerme olarak değerlendirilmesi gerekmez mi?⁶¹

Hûnecî bu soruyla şartlı önermelerin en önemli özelliğinin iki yüklemli önermeden meydana gelmeleri olduğuna dikkati çekmektedir. Ancak bazı durumlarda yüklemli önermeler de aralarında bazı edatlarla birbirine bağlanan iki önermeden oluşabilmektedir. “O halde bu tür önermeler hangi kategori altında değerlendirilecektir” sorusunu kendine yöneltmektedir.

Şartlı önermelerde bu şart ve ceza edatları kaldırıldığında taraflar arasında hüküm gerçekleşmez. Bitişik şartlı önermelerde hükmü ortaya çıkaran, önermenin her iki tarafına bitişen “her ne zaman ... olursa”, “o halde ... olur” edatlarıdır. Buna karşın yukarıdaki yüklemli önermenin taraflarına ilişkin bağlaçlar şartlı önermede olduğu gibi iki yüklemli önermeyi birbirine bağlayan ve onlar arasında hükmî nispeti tesis eden bağlar değildir.⁶² Dolayısıyla hükmî nispeti gerçekleştirmedikleri için onların atılmasıyla geriye iki önerme kalacağını iddia ederek bu önermenin yüklemli önerme suretinde olup şartlı önermenin mahiyetini taşıdığını savunmak doğru olmaz. Şartlı önermenin ön bileşeninden “her ne zaman ... olursa” edatı ve art bileşeninden “o halde .. olur” edatı kaldırıldığında geriye iki önerme kalmaktadır. Bu iki edat şartlı önermede iki tarafı birbirine eklemleyen ve aralarındaki hükmî nispeti temin eden edatlardır. Halbuki yukarıdaki yüklemli önerme örneğinde ise konu tarafında yer alan “muhakkak ki” ve yüklem tarafında yer alan “muhakkak ... gerektirir” ifadesi kaldırıldığında geriye iki önerme kalmaktadır. Ancak bu iki edat hükmî nispeti tesis eden edatlar değildirler. Bu örnekte hükmî nispeti tesis eden yüklemli önerme bu vazifeyi icra eden “...dir” ekidir. Dolayısıyla bu örnekte yer alan önerme, yüklemli önerme olarak görülmelidir.

Râzî'nin üçüncü itirazına gelince Hûnecî, Râzî'nin iddia ettiği gibi aralarında ayrışma ilişkisi bulunan, ancak bitişik şartlı önerme olarak görülen önermelere bakıldığında bu önermelerin açık biçimde ayrışmaya delalet edeceklerini, dolayısıyla da ayrık şartlı önerme olacaklarını kabul etmez. Nitekim “Her ne zaman güneş doğmazsa o halde gece olur” şeklindeki bitişik şartlı önermenin doğrudan “ayrışma” ilişkisine delaleti söz konusu değildir. Bilakis buradaki ilişki, bir gerektirme ilişkisidir. Dolayısıyla “güneşin doğması” ile “gecenin olması” arasındaki kurulacak “ayrışma” ilişkisi bitişik şartlı önermenin doğrudan ifade ettiği bir ilişki olmayıp dolaylı olarak yani iltizamî biçimde bitişik şartlı önermenin çağrıştırdığı bir ilişkidir. Bundan dolayı bu ifadelerin ayrık şartlı önerme olarak kabul görmesi söz konusu değildir.⁶³

Sirâcüddin el-Urmevî (ö. 682/1283) de hükmî nispeti önermenin olmazsa olmaz şartı olarak görmektedir.⁶⁴ Hüküm ilişkisi, yüklemli önermelerde, iki kavram ya da kavram hükmündeki yapılar arasında tesis edilirken şartlı önermelerde ise iki önerme arasında kurulmaktadır.⁶⁵ Urmevî yapısal olarak yüklemli önermeleri şartlı önermelerden farklı görmektedir. Buna göre eğer önermede bağ ortadan kaldırıldığında geriye kavramlar kalıyorsa bu önermeler yüklemli önerme olarak kabul edilir. Eğer önerme tahlil edildiğinde geriye önermeler kalıyorsa bu önermeler ise şartlı önerme olarak addedilirler.

Râzî'nin şartlı önermelerin mahiyeti üzerine başlattığı bu tartışmaya Şemseddin es-Semerkindî (ö. 722/1322) de dahil olmuştur.⁶⁶ O da şartlı önermenin taraflarının şartlı önerme yapısı içerisinde olmaları, doğrulanma ile yanlışlanmaya açık olmamaları nedeniyle önerme olarak kabul edilmeyecekleri görüşündedir.⁶⁷ Semerkandî'nin Fahreddin Râzî'nin aralarında gerektirme ya da ayrışma ilişkisi olmasına rağmen bazı yüklemli önermelerin bitişik veya ayrık şartlı önerme olarak kabul edilmemesine yönelik eleştirisine ise cevabı kısa ve nettir. Buna göre Semerkandî “Güneşin doğuşu gündüzün oluşunu gerektirir” ya da “Güneşin doğuşu gecenin varlığından ayrışır” gibi önermelerin tarafları arasındaki ilişkiyi iki

⁶¹ Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 73.

⁶² Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 73.

⁶³ Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 73-74.

⁶⁴ Hasan Akkanat, “Kadı Siraceddin el-Ûrmevî ve Metâliu'l-Envâr- Tahkik Çeviri İnceleme”, (Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 26-27.

⁶⁵ Akkanat, “Kadı Siraceddin el-Ûrmevî ve Metâliu'l-Envâr- Tahkik Çeviri İnceleme”, 26-27.

⁶⁶ Semerkandî, *Kıstâsu'l-efkâr*, 173.

⁶⁷ Semerkandî, *Kıstâsu'l-efkâr*, 309.

önermenin birbirini gerektirme ya da iki önermenin birbirinden ayrışma ilişkisi olarak kabul etmez.⁶⁸ Bilakis önermelerin tarafları, önerme değil müfret konumunda olan kavramlardır. Dolayısıyla bunların yapısal açıdan şartlı önerme olarak kabul edilmesi mümkün değildir.

Allâme İbn Mutahhar el-Hillî ise (ö. 726/1325) şartlı önermelerin taraflarının birbirine bir bağ ile bağlandığını ve bu bağ sonucunda şartlı önerme haline geldiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Hillî de şartlı önermenin taraflarının artık hüküm barındırmadığını, bilakis hükmün şartlı önermenin kendisinde olduğunu, dolayısıyla da taraflarının önerme olarak görülmevcelelerini savunur.⁶⁹ Taraflar şartlı önerme oluşturmalarıyla birlikte artık onlarda “doğrulanmaya ve yanlışlanmaya” muhtemel bir yön kalmamıştır. Doğrulanma ve yanlışlanma, taraflar arasındaki bağın kurulup kurulmamasını ifade eder. Eğer taraflar arasında doğru bir bağ kuruluyorsa doğrulanma meydana gelirken, yanlış bir bağ kurulduğunda ise yanlışlanma meydana gelmektedir. Bu çerçevede bağlantı kurulması gerçekleşiyorsa içerikteki tarafların yanlış olması durumunda dahi doğrulanma mümkün olabilmektedir. Örneğin “her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur” önermesinde doğru bir bağlantı kurulduğu için doğrulanma meydana gelirken “her ne zaman insan canlıysa o konuşandır” önermesinde yanlışlanma meydana gelmektedir. Yanlışlanma, insanın canlı olmasının, insanın konuşan olmasını gerektirmemesinden kaynaklanmaktadır.

Kutbüddin Râzî (ö. 766/1365) ise şartlı önermeyi hükme delalet eden edatların ortadan kaldırıldığında taraflarında iki önermenin kaldığı önermeler olarak tarif etmektedir.⁷⁰ Hünecî ve Urmevî'nin görüşü olan şartlı önermeleri oluşturan iki yüklemli önermenin terkip anında artık önerme hüviyetini kaybedecekleri görüşünü de kabul etmektedir.⁷¹ Ona göre şartlı önermenin tarafları, şartlı önermenin parçaları olmaları hasebiyle bizatihi doğrulanma ve yanlışlanma ihtimaline sahip değildirlere. Doğrulanma ve yanlışlanma yalnızca şartlı önermenin kendisinde ortaya çıkmaktadır. Önermelerin lazımı olan “doğrulanma ve yanlışlanma” ihtimalinin ortadan kalkması, onların yani şartlı önermenin taraflarının, artık birer önerme olmayacağına delalet etmektedir.⁷² Şartlı önermenin taraflarının şartlı önerme içerisinde birer önerme olarak kabul edilmeyeceklerine delalet eden ikinci unsur da tarafların hüküm barındırmamalarıdır. Taraflar önerme olarak kabul edilseydi hükmü de içermeleri gerekecekti.

Sonuç

Sonuç olarak klasik mantıkta yüklemli ve şartlı önermelerin yapısını incelediğimiz bu çalışmada, önermelerin sadece dil ve lafız düzeyinde değil, aynı zamanda düşünce düzeyinde de farklılık gösterdiğini ortaya koymuş bulunmaktayız. Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya, İbn Rüşd'den Nasîruddîn et-Tûsî'ye kadar uzanan geniş bir zaman dilimi içerisinde şartlı önermelerin yüklemli önermelere kıyasla nasıl farklı bir yapısal özellik taşıdığı ve bu özelliklerin İslam mantık tarihinde nasıl ele alındığına dair derinlemesine bir analiz gerçekleştirdik. Bu çerçevede özellikle İbn Sînâ'nın önermeleri yüklemli ve şartlı olarak ayrıştırması İslam mantık tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışmada elde edilen bulgular klasik mantıkta önerme yapısının sadece formel bir çerçevede değil, aynı zamanda epistemolojik bağlamlarda da incelenmesi gerektiğini göstermektedir. Buna karşın İbn Rüşd genel itibarıyla şartlı önermeleri yüklemli önermelerle aynı tabiatla görmektedir. İslam dünyasındaki mantıkçıların şartlı önermelerin hükümlerini belirlerken yüklemli önermelerin yapısından istifade ettiklerini ifade edebiliriz. Bu bağlamda yüklemli önermelerin taraflarının olması, taraflar arasındaki ilişkinin bir bağ ile kurulması, nicelik açısından tümel ve tikel olmaları, nitelik açısından da olumlu ve olumsuz olmaları, şartlı önermelerin nasıl kurulması gerektiği ile ilgili genel bir kanaatin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Şartlı önermelerin tarafları arasında önermenin kendine has bağıyla kurulan nicelik durumları zamana bağlıdır, nitelik durumları ise taraflar arasındaki sabit ilişkilere göre belirlenir.

Bu benzeşimlere rağmen Müslüman mantıkçılar açısından yüklemli önermeler ile şartlı önermeler arasında mahiyet itibarıyla birtakım farklar söz konusudur. İki önermenin düşüncedeki farklılığı nispetin

⁶⁸ Semerkandî, *Kıstasü'l-efkâr*, 173.

⁶⁹ İbn Mutahhar el-Hillî, *el-Cevherün-nadîd fî şerhi mantıkı't-tecrîd*, thk. Muhsin Bidarfer, (Kum: İntişârât Bidar, 2002), 79.

⁷⁰ Kutbüddin Râzî, *Levâmi 'ul-esrâr şerhu metâli'il-envâr fi'l-mantık*, (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 2015), 198.

⁷¹ Râzî, *Levâmi 'ul-esrâr şerhu metâli'il-envâr fi'l-mantık*, 198.

⁷² Râzî, *Levâmi 'ul-esrâr şerhu metâli'il-envâr fi'l-mantık*, 198.

her iki önermede farklı bağlarla kuruluyor olmasında saklıdır. Yüklemler ile şartlı önermeler arasındaki en bariz farklardan biri, yüklemler önermelerin kavramlar arasındaki ilişkiyi ifade etmesi iken, şartlı önermelerin ise önermeler arasındaki ilişkiyi ifade etmesidir. Yüklemlerdeki kavramlar arasındaki ilişki bağ ile tesis edilirken, şartlı önermelerdeki önermeler arasındaki ilişki ise zamansallığı da içerisinde barındıran şart ve ceza edatlarıyla tesis edilmektedir. Şartlı ve yüklemler arasındaki yapısal farklılık ve benzeşimlerin tarih boyunca nasıl ele alındığının kapsamlı bir değerlendirmesi mantık tarihi çalışmalarının daha ileriye taşınması için elzemdir. Şahsi kanaatime göre, bu tür yapısal analizler mantığın daha geniş bir perspektiften ele alınmasını sağlayarak mantığın dil, düşünce ve gerçeklik arasındaki bağlantıları daha iyi kurmasına imkân tanıyacaktır.

A Comparison of the Structure of Propositions From Aristotle to Islamic Logic

Citation: Şahin, Enver. "A Comparison of the Structure of Propositions From Aristotle to Islamic Logic.", *Artuklu Akademi* 11/1 (Jun 2024), 67-81. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1465190>

Extended Abstract

In the intellectual milieu of classical antiquity, the notion of truth was construed as an objective reality, independent of individual perception. This objective truth, accessible to the human intellect, conforms to the structural constraints of language, rendering it both verifiable and falsifiable. Such a conceptualization of truth as a proposition was extensively articulated by the ancient philosopher Aristotle. In his seminal work, "Peri Hermenias," Aristotle expounded on the nature of propositions, defining them as utterances capable of bearing truth or falsehood, thus susceptible to verification or falsification. Aristotle's exploration into the proposition delved into its constituent elements – nouns and verbs – which he identified as the foundational components enabling the articulation of truth. His examination did not stop at the identification of these elements; he further analyzed the dynamics of confirmation (affirmation) and falsification (negation), as well as the roles of sentences and individual words within the broader framework of logical discourse. According to Aristotle, a proposition comprises a simple judgment where something (a predicate) is asserted or denied of something else (a subject), facilitated by a copula – the linguistic element that binds the subject and predicate together in a meaningful assertion. The structural necessity for a proposition to embody features of confirmation and falsification implies its inherent compositionality, involving a subject, a predicate, and a copula. Within this framework, the subject typically assumes the role of a curriculum-relevant phrase, whereas the predicate acts as a term linked meaningfully to the subject through the copula. Aristotle predominantly focused on what he termed the categorical proposition – characterized by this triadic structure – which he thoroughly addressed in "Peri Hermenias." This form of proposition represents the only type discussed by Aristotle in this text, with conditional propositions, which received considerable attention in Islamic scholarship, notably absent from his treatises. The translations of Aristotle's works, including "Peri Hermenias" and "First Analytics," during the 8th-century translation movement, were pivotal in disseminating his logical doctrines among Islamic philosophers. Figures such as al-Farabi adapted Aristotle's categorical framework while expanding the discourse to include conditional propositions, thus bridging Aristotelian logic with emerging Islamic intellectual traditions.

Al-Farabi, a prominent figure among Islamic philosophers adhering to the Aristotelian tradition, crafted his seminal work, "al-Ibara," with a focus on propositions, modeling it on Aristotle's structural and thematic blueprint as presented in "Peri Hermenias." Within this framework, al-Farabi not only addressed predicate propositions but also explored conditional propositions, defining them as comprising individual predicate propositions interconnected by a conditional preposition. This innovative approach marked a significant expansion of Aristotelian logic into the domain of conditional reasoning. Following al-Farabi, Avicenna, or Ibn Sina, undertook a meticulous analysis of conditional propositions, establishing him as a pivotal thinker in the Islamic philosophical landscape on this subject. Avicenna categorized conditional propositions into two distinct types: adjacent conditionals, which he described as propositions where one necessitates or is contingent upon another, and discrete conditionals, defined as propositions that maintain a distinct separation from each other. This bifurcation not only nuanced the understanding of how propositions could be interrelated but also highlighted the varying degrees of dependency and autonomy possible within logical constructs. Moreover, Avicenna elucidated how the traditional components of a predicate proposition – subject and predicate – transform when placed within the structure of a conditional proposition. The linkage that traditionally connects the subject and predicate in predicate propositions assumes a different character in conditional propositions, emphasizing the unique ontological and epistemological relationships that emerge between propositions rather than within them. This classification and analysis by Avicenna were broadly embraced by subsequent Islamic logicians, including luminaries such as Ghazali, Fakr al-Din al-Razi, Athir al-Din al-Abhari, Afla al-Din al-Hunajee, Nasir al-Din al-Tusi. However, this adoption was not without critique. Figures such as Ibn Rushd voiced significant reservations about Avicenna's classifications, questioning the fundamental distinctions between predicate and conditional propositions and challenging whether these categories accurately reflected logical realities or were mere terminological constructs.

Kaynakça

- Akkanat, Hasan. "Kadı Sıraceddin el-Ürmevî ve Metâliu'l-Envâr- Tahkik Çeviri İnceleme". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Aristoteles. *Metafizik*. Çeviren Ahmet Arslan. İstanbul: Divan Kitap, 2017.
- Aristoteles. *Organon III Birinci Analitikler*. Çeviren Hamdi Ragıp Atademir. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1966.
- Aristoteles. *Yorum Üzerine*. Çeviren Saffet Babür. Ankara: İmge Kitabevi, 2018.
- Aristoteles. *Ruh Üzerine*. Çeviren Zeki Özcan. İstanbul: Sentez Kitap, 2014.
- Aristoteles. *Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine*. Çeviri Oğuz Özgül. İstanbul: Say Yayınları, 2007.
- Büyükkada, Samet. "Aristoteles Mantığında Şartlı Yapılar". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, sy 44 (Aralık 2021): 9-20.
- Ebherî, Esîrüddîn. *Keşfü'l-hakâik fi Tahrîri'd-dekâik*. thk. Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Çantay Yayınları, 1998.
- el-Bağdâdî, Ebu'l-Berekât. *el-Kitâbu'l-Mu'teber fi'l-Hikme*. nşr. Zeynel Abidin el-Müsevî. Haydârâbâd; İdâretü cem'iyeti dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1939.
- el-Urmevî, Sıraceddîn. *Beyânu'l-hakk ve Lisânu's-sıdk*. Süleymaniye Kütüphanesi: Atıf Efendi Koleksiyonu 0001567.
- en-Neşşâr, Ali Sami. *Menâhicu'l-Bahs 'inde Müfekkiri'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'n-Nahda el-Arabiyye, 1984.
- 80 Fârâbî. *el-Elfâzu'l-müsta'mele fi'l-mantık*. Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1968.
- Fârâbî. "Kitâbu'l-Kiyâs". İçinde *el-Mantık 'inde'i-Fârâbî*, C. 2. nşr. Refik el-Acem. Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1986.
- Fârâbî. *Kitâbu'l-Burhân*, çev. Ömer Türker-Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- Fârâbî. *Peri Hermenias eyu'l-İbâre*. nşr. Mübahat Türker Küyel. Ankara: Akm Yayınları, 1990.
- Fârâbî. "Şerhu'l-İbâre". İçinde *el-Mantikiyyât li'l-Fârâbî*. thk. Muhammed Taki Danişpejüh. Kum: Mektebeti Ayetullah-ı Uzma el-Mer'aşî en-Necefî, 1987.
- Fârâbî. *Uyûnu'l-Mesâil fi'l-Mantık ve Mebâdii'l-Felsefe*. Kahire; Matbaatu'l-Müeyyed, 1910.
- Hillî, İbn Mutahhar. *el-Cevherün-nadîd fi şerhi mantıkı't-tecrîd*. nşr. Muhsin Bidarfer. Kum: İntişârât Bidar, 2002.
- Hunecî, Efdalüddîn. *Keşfu'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*. nşr. Khaled Rouayheb. Tahran: Iranian Institute of Philosophy & Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 1389.
- İbn Sînâ. *Dânişnâme-i Alâf*. Çeviren Murat Demirkol. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Kayacık, Ahmet. "İslam Dünyasında Doğulu ve Batılı Mantık Okulları". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 5, sy 20 (2004): 1-20.
- Kuşlu, Harun. *Nasîrüddîn Tûsî'de Önergeler Mantığı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.
- Kuşlu, Harun. "İbn Sînâ ve Nasîrüddîn et-Tûsî Mantığında Şartlı Önergeler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30, sy 17 (2014): 1-16.
- Râzî, Fahreddîn. *Şerhu 'uyûni'l-hikme*. Tahran: Müessesetü's-Sâdık, 1994.
- Râzî, Fahreddîn. *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*. C. 1. nşr. Ali Rıza Necefzâde. Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 2005.
- Râzî, Kutbuddîn. *Levâmi 'ul-esrâr şerhu metâlii'l-envâr fi'l-mantık*. Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 2015.
- Rescher, Nicholas. "Arabic Logic". İçinde *Handbook of the History of Logic*, editör D. M. Gabbay ve J. Woods, 567-79. Amsterdam: Elsevier, 2004.

- Rescher, Nicholas. "İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önergeler". Çeviren Harun Kuşlu. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25, sy 14 (2012): 237-47.
- Rescher, Nicholas. *The Development of Arabic Logic*. Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1964.
- Rüşd, İbn. "el-Kavl fi'l-kıyasi'l-hamlî ve's-şartî ve nakzî'l-kıyâsî'l-ikritânî inde İbn Sînâ". İçinde *Resâilü'l-felsefiyye: Makâlât fi'l-mantık ve'l-ilmî't-tabî'i li Ebi'l Velid İbn Rüşd*. nşr. Cemaleddin el-Alevî. Fas: Dâru'l-beydâ, 1983.
- Semerkindî, Şemsüddîn. *Kıstâsu'l-Efkâr*. Çeviren Necmettin Pehlivan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Serâvî, Necmüddin. "Risâle fi'l-mantık". İstanbul, t.y. Ayasofya. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Sînâ, İbn. *İşaretler ve Tembihler*. Çeviren Ekrem Demirli, Muhittin Macit, ve Ali Durusoy. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- Sînâ, İbn. *Kitâbu's-şifâ: el-İbâre*. Çeviren Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- Sînâ, İbn. *Kitâbu's-şifâ: el-Kıyâs*. nşr. Said Zayed-İbrahim Medkûr. Kahire, 1964.
- Sînâ, İbn. *Mantıku'l-Meşrikiyyîn*. Kahire: el-Mektebetü'l-Selefiyye, 1910.
- Sînâ, İbn. *Uyûnu'l-Hikme*. nşr. Abdurrahman Bedevî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1980.
- Şahin, Ali Rıza. "Zeynuddin el-Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik Adlı Eserinin Mantık Bölümünün Tasdikler Kısımının Tahkiki, Tercümesi ve Önergeler Kısımının Değerlendirmesi". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- Şahin, Enver. "Kâtibî'nin 'Şerhu Keşfi'l-Esrâr' Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi". Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Tûsî, Nasîrüddîn. *Şerhu'l-işârât ve't-tenbihât*. Kum: Neşru'l-belâğa, 1384.
- Tûsî, Nasîrüddîn. *Esâsu'l-iktibâs*. nşr. Hasan eş-Şâfî-Muhammed es-Said Cemâlüddîn. Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ es-sekâfe, 2004.
- Wolfson, Harry Austryn. "The Terms Tasawwur and Tasdiq in Arabic Philosophy and Their Greek, Latin and Hebrew Equivalents". *The Moslem World* 2, sy 33 (1943): 114-28.